

EGY SAJÁTOS „TANKÖNYVI” SZÖVEG: A HELYESÍRÁSI SZABÁLYZAT

1. A tankönyvi szöveg sajátosságai

A tankönyvi szövegek sajátosságainak feltárásakor többféle szempontot érvényesíthetünk. Szintaktikai jellemzőiket B. Fejes Katalin elemezte, külön-külön vizsgálva többek között az értekező, a leíró és az elbeszélő szövegeket (B. Fejes 2002). A kutatócsoport 2014-es konferenciáján Takács Edit a klasszikus tankönyvi szövegek két fő típusát különítette el:

(a) az ismeretközlő típust, amely összefüggő, lineáris olvasásra szánt szöveg, mint amilyen az új ismeretek elsajátítását szolgáló magyarázat, leírás, illetőleg indukciós, szemléltető szöveg;

(b) a nem összefüggő szövegtípust, mint amilyen a szómagyarázat, glossza, fogalomháló. Az utóbbiak célja valamilyen logikai, időrendi, térbeli rendezés, hivatkozás, kiegészítendő ismeret közlése, és főleg a középiskolában fordul elő (Takács 2015: 10). A helyesírási szabályzat természetesen egyikbe sem sorolható be egyértelműen, de az utóbbihoz áll közelebb (néhány hosszabb kifejtést, magyarázatot, leírást tartalmazó szabályponton kívül).

Ha bővebben kívánunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a helyesírási szabályzat tekinthető-e tankönyvi szövegnek, akkor tehát leszögezhetjük: elsődlegesen nem, hiszen szabályzat, és ennek megfelelő műfaji és szövegjellemzői vannak. De mégsem olyan szabályzat, mint amilyenek a jogszabályok vagy a hivatali, intézményi, iskolai szabályzatok. Ennek megfelelően sajátos szövegjellemzői vannak, és a maga nemében egyedülálló, mivel más hasonló nyelvi szabályozás, szabályzat nem létezik. Eljátszva a gondolattal: bizonyára ilyen lenne a „nyelvhasználati szabályzat” vagy a „nyelvművelő szabályzat”, ha a nyelvművelő szótárak vagy kiadványok ilyesféle gyűjteményként láttak volna napvilágot. (Hasonlóak valójában voltak is, például a két háború közötti időszak purista nyelvművelő útmutatói vagy a Magyar Rádió belső használatra szánt nyelvhasználati előírásai hírszerkesztők számára.) A helyesírási szabályzat tankönyvi szövegnek tehát elsődlegesen nem tekinthető. Másodlagosan, áttételesen azonban igen, mivel a közoktatásban bevett gyakorlat szerint általában annak tekintik. Természetesen nem igazi tankönyvnek, hanem segédkönyvnek, amelynek tankönyvi szerepet is tulajdonítanak.

A szöveg általános jellemzőinek vizsgálatakor csakhamar eljutunk a szövegtipológiához. A szövegtípus absztrakció eredménye, szövegek fölötti kategória, szövegosztályként

a tipológiai lényeges sajátosságok foglalatára. A szövegtípus szervesen kapcsolódik a stílustípushoz és az irodalmi műfajokhoz, így a szövegtipológiát szoros szálak fűzik a stílus-, illetőleg a műfaj-tipológiához (Szikszainé 1999: 277). Témánk kifejtése előtt szakirodalmi háttérként feltétlenül utalnunk kell Eöry Vilma két évtizeddel ezelőtti szöveg- és stílustipológiai témájú tanulmányaira (P. Eöry 1995, 1996).

A helyesírási szabályzat nyelvi, stílusbeli és szövegtani szempontból egyaránt átmeneti kategóriába sorolható. Erősen nyelvtani, grammatikai alapja miatt a szaknyelvi regiszter része, de szabályzati jellege miatt érintkezik a jogi nyelvvel. Az utóbbit elsősorban formai okokból érezzük indokoltnak, nem is annyira a hivatalos nyelvi fordulatok miatt – ezek kevésbé jellemzik –, hanem a szabálypontok összefüggő rendszerének köszönhetően. Végül meg kell említeni, hogy a befogadhatóság, érthetőség miatt fontos szempont a köznyelvi sajátosságok alkalmazása. Erről a következőt olvashatjuk az AkH.¹² Előszavában:

„A bizottság a szabályzat megszövegezésében érthetőségre és világosságra törekedett, igyekezett közismert, nem csak a nyelvészetben használt értelmezéseket alkalmazni” (AkH.¹² 6). Ennek előzménye a 2008. június 4-ei akadémiai vita, amelyen igen hangsúlyosan már akkor megfogalmazódtak ezek az igények, illetőleg törekvések (Zimányi 2008. 407).

2. Az új szabályzat szövegmódosításai

Különös időszerűséget ad vizsgálatunknak a helyesírási szabályzat 12. kiadásának megjelenése. Ennek kapcsán számba vesszük, hogy milyen változtatások történtek a szabályzat szövegében, és ezek a változások mivel indokolhatók, illetőleg mennyiben segítik a megértést, az oktatást, az oktathatóságot, és hogyan befolyásolják az érthetőséget.

A szövegmódosítások formái a következők:

- pontosabb megfogalmazás;
- a világosság és az érthetőség szempontjának érvényesítése;
- bonyolult szerkezetek egyszerűsítése, törlés, kihagyás;
- a túlgrammatizáltság elkerülése;
- nyelvhelyességi szempontok figyelembevétele;
- személyes helyett általános megfogalmazás;
- a logikai felépítés megváltoztatása: induktív → deduktív levezetés;
- szövegszintű változások:
- bővítés, kiegészítés,
- szerkezeti, sorrendi változás.

2.1. Példák

Az alábbiakban az AkH. 11. és az AkH. 12. kiadásának szövege közötti eltéréseket mutatjuk be. A példapárokban először mindig az 1984-es, utána a 2015-ös szövegváltozat szerepel. (Zárójelben a szabálypont száma.)

2.2. Pontosabb megfogalmazás

Szóhasználat

Az írásjelhasználat azonban – a tartalomtól függően – ingadozhat. (244. b)

Az írásjelhasználat azonban – a tartalomtól függően – változhat.

Helyénvaló módosítás, mivel az ingadozhat ige jelentéstartalma bizonytalanságot sugall, adott esetben többféle elfogadható megoldást valószínűsíthet. A változhat ige egyértelműen és félreérthetetlenül kifejezi a szövegalkotó eredeti szándékát.

Stílus – a pongyola szóhasználat kiküszöbölése

Ha a márkanév után tájékoztatásképpen odatesszük a típust, a dolgot jelölő szót is, a kettő közé nem teszünk kötőjelet. (194.)

Ha a márkanév után tájékoztatásképpen megadjuk a típust, a dolgot jelölő szót is, a kettőt különírjuk.

Mondatszerkezet – világosság

A szótag mindig vagy magánhangzóval kezdődik, vagy (az elsőt kivéve) egyetlen rövid mássalhangzóval. (224.)

A szótag magánhangzóval vagy – legalábbis szó belsejében – egyetlen rövid mássalhangzóval kezdődik.

Az első változat kissé bonyolult, sőt a zárójeles közbevetés némileg homályos része a mondatnak. Az új kiadásban világosabb megfogalmazással találkozunk.

Kiegészítés – konkretizálás

A többjegyű betűknek csak az első jegyét írjuk nagybetűvel. (8.)

Nagy kezdőbetűk írásakor a többjegyű betűknek csak az első jegyét írjuk nagybetűvel.

Bár szövegpragmatikai tényezők révén az első változat is érthető, szabályzatról lévén szó indokolt a pontosítás. Ez a fogalmazásmód végigvonult az AkH.¹¹-en, az új szabályzatban viszont mindenütt következetesen kijavították a fenti – és az alábbi – példa szerint:

A kitüntetések és díjak fokozatait, illetőleg típusait jelölő szavakat, kifejezéseket kisbetűvel írjuk. (195. c)

A kitüntetések és díjak fokozatait, illetőleg típusait jelölő szavakat, kifejezéseket kis kezdőbetűvel írjuk.

2.3. Egyszerűsítés

Nyelvünk hangjainak (pontosabban hangtípusainak, azaz fonémáinak) írott vagy nyomtatott jeleit betűknek nevezzük. (3.)

A beszédhangok írott jeleit betűknek nevezzük.

Ugyanazon fogalom három – köznyelvi és szaknyelvi – megnevezése indokolatlanul túlbonyolította az egyébként egyszerű tényközlést. Hozzájárult ehhez még a zárójeles közbevetés két különböző logikai minőséget, jelentéstartalmat kifejező – helyreigazító, helyesbítő magyarázó – szószerkezete, valamint az, hogy a szóban forgó három elem a *jeleit* tárgy tőle messzebbre került halmozott birtokos jelzője (hangjainak, hangtípusainak, fonémáinak jeleit).

A magyar betű vagy egyjegyű, azaz egyetlen írásjegy; vagy többjegyű, azaz írásjegyek kapcsolatából áll. (3.)

A magyar beszédhangok egy részét egyjegyű betű jelöli, más részét többjegyű.

Előző példánkhoz hasonlóan egyfelől itt is a szakterminusok halmozása, másfelől a mellérendelő logikai viszonyok bonyolult rendszere (választó és magyarázó mellérendelés) követeli meg az egyszerűsítést.

Törlés

Már előző példáinkban is láthattuk a fölöslegesnek ítélt szerkezetek kihagyását, törlését. A következőkben további hasonló eseteket mutatunk be.

Magánhangzóinkat egyjegyű betűkkel jelöljük, egy részük ékezet nélküli, vagy ékezetes (vagyis ponttal vagy vonással van ellátva). (4.)

A magyar magánhangzókat egyjegyű betűk jelölik.

[Megjegyzés: az AkH.¹²-ben az ékezet nélküli és az ékezetes magánhangzók megnevezése külön pontba került.]

Vannak olyan részek is, ahonnan a szabályzatkészítő bizottság nagyobb szövegegységet törölt. Ilyen AkH.¹¹-ből A kiejtés szerinti írásmód című fejezet bevezető szabálypontja, amely – több ok miatt, vö. a benne lévő minősítést – már nem szerepel az új kiadásban: Szavaink legnagyobb részének köznyelvi kiejtése határozottan megállapítható; például a kísér, kell, szalma, akác, zöld, négy stb. köznyelvi alakok, szemben a nyelvjárási (ill. régies) „késér”, „kő”, „szóma”, „ákác”, „zöd”, „nigy” stb. formákkal. [...] A beszélt nyelvben mutatózó ingadozásokat (pl. „erössen”, „szöllő” stb.), esetleg nyilvánvaló helytelenségeket (pl. „kőrut”, „köppen”, „ellemez” stb. ejtismódot) helyesírásunk nem veszi figyelembe. [...] (17.)

Tagmondatból szószerkezet

Azokat a magánhangzókat, amelyek szótagot kezdenek, átvisszük a következő sorba. (226. b)

A szótagkezdő magánhangzókat átvisszük a következő sorba.

2.4. A túlgrammatizált megfogalmazás elkerülése

Szóhasználat

Az alábbi mondatrészletben a szófaj megnevezése helyett általánosabb köznyelvi fogalom szerepel (az általánosítás logikai művelete révén). Ennek indokoltságát az is jelzi, hogy főnévből képzett melléknévi származékokra vonatkozik a szabály, tehát valójában mindkét szófaj megnevezése indokolt lehetne.

...-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi képzős egyszerű melléknévnek a kapcsolatát egybeírjuk. (117.)
 ...-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi képzős egyszerű szónak a kapcsolatát egybeírjuk.

Törlés

...a szónak vagy szóalaknak egy részét a sor végéről át kell vinni a következő sorba. Az elválasztásnak – alapformákban és toldalékos alakokban egyaránt – a szótagolás az alapja (223.)
 ...a szó egy részét a sor végéről át kell vinni a következő sorba. Az elválasztásnak a szótagolás az alapja.

A szó – szóalak, alapforma – és a toldalékos alak terminusok megkülönböztetése erősen szaknyelvi sajátosság, ugyanakkor az elválasztás szabályában különösebb jelentősége nincs, ezért törlésük indokolt.

A dz és a dzs többjegyű betű, azaz nem hangkapcsolatot jelöl, hanem egy-egy önálló mássalhangzót, ezért elválasztáskor ugyanúgy kezeljük őket, mint más többjegyű betűinket. (227.)

A dz és a dzs többjegyű betű, ezért elválasztáskor (a kiejtett mássalhangzó időtartamától függetlenül) ugyanúgy kezeljük, mint általában a többjegyű betűket.

A fonetikai magyarázat kimaradt, de a pontosító, egyértelműsítő közbevetés fontos új mozzanatra hívja fel a figyelmet. (Egyben további szövegmódosításokkal is találkozunk: őket törlése, többjegyű betűinket → a többjegyű betűket.)

Ha viszont az igenévi jelzős kapcsolatok tagjai jelentés tekintetében összeforrtak (az igenév nem folyamatot, hanem valamire való képességet, rendeltetést fejez ki; illetőleg a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek valamilyen határozója), a két egyszerű szót egybeírjuk. (112.)

Ha viszont az igenévi jelzős kapcsolatok tagjai jelentés tekintetében összeforrtak (az igenév nem folyamatot fejez ki), a két egyszerű szót egybeírjuk.

A zárójeles közbevetés három különböző szintaktikai tényezőt nevez meg, ráadásul bonyolult logikai szerkezetekkel: nem ... hanem (kizáró ellentét), illetőleg (kifejtő, helyreigazító magyarázó kötőszó és/vagy értelemben).

A következő idézet teljes egészében kimaradt a 12. kiadásból. A törlés okát a félkövérrel kiemelt szavak szemléltetik.

Alanyos, minőségjelzős és mennyiségjelzős viszonyban a szókapcsolatok és az összetételek egyaránt jelöletlenek, mert az alanynak, valamint a minőség- és mennyiségjelzőnek nincs ragja. (105.) Az összes névszó – szám szerint 11 – kivétel nélkül nyelvtani fogalom. A mondat leíró nyelvtani megállapítás, és a szabály nélküle is érthető.

2.5. Nyelvhelyesség

Az AkH.¹¹-ben elvétele akadt fogalmazási vagy nyelvhelyességi hiba – vagy inkább pontatlanság, sutaság – is:

Anyagnévi jelzős kapcsolatnak azokat az alakulatokat tekintjük, amelyekben az előtag azt jelöli, hogy az utótagként megnevezett tárgy abból az anyagból készült.

Anyagnévi jelzős kapcsolatnak azokat az alakulatokat tekintjük, amelyekben az előtag azt jelöli, miből készült az utótagként megnevezett dolog.

[Megjegyzés: a javított változatban az utolsó tagmondat élén álló miből? kérdő névmás elé – jelen sorok írójának nyelvérzéke szerint – oda kívánczik a hogy kötőszó: ...hogy miből készült...]

Ha a két magánhangzó közötti hosszú mássalhangzót egyszerűsítetten kettőzött többjegyű betű jelöli... (226. f)

Ha a két magánhangzó közötti hosszú mássalhangzót egyszerűsítve kettőzött többjegyű betű jelöli...

Ha a ch és az x végű idegen szavak toldalékos formáit a szó és a toldalék érintkezése táján kell elválasztanunk... (228.)

Ha a ch és az x végű idegen szavak toldalékos formáit a szó és a toldalék érintkezésénél kell elválasztanunk...

2.6. Személytelen megfogalmazás

A többes szám első személyű birtokos személyjeles formák kerülése, helyettük személytelen fogalmazásmód. Ezt a szövegváltoztatást a szerkesztők igyekeztek következetesen végigvezetni az egész szabályzaton:

Összetett mondatainkban... (245.)

Az összetett mondatokban...

Mássalhangzóinkat egy- vagy többjegyű, mellékjel nélküli betűkkel jelöljük. (7.)

A magyar mássalhangzókat – a kis j kivételével – mellékjel nélküli betűvel jelöljük.

... külön kell írunk őket. (95.)

... külön kell írni őket.

Régi, ma már egyébként nem használatos betűkkel családneveinkben találkozunk. (12.)

Bizonyos családnevekben régi, ma már egyébként nem használatos magyar betűk is előfordulnak.

2.7. A logikai felépítés megváltozása

Induktív → deduktív levezetés

Ha azonban az ilyen kifejezések nem értelmezők, a szerkezetet csak a végén ragozzuk, és a személynév után nincs vessző. (AkH.¹¹ 249. c)

Ha csak a végén ragozható a szerkezet, az ilyen kifejezés nem értelmező, és a személynév után nincs vessző. (AkH.¹² 248. c)

Az AkH.¹¹ kiadásában az induktív levezetés a szabály alapját jelentő szintaktikai szerkezetből indul ki: (1) Ha az ilyen kifejezések nem értelmezők... (2) A második tagmondat szintaktikailag ugyan az elsőnek időhatározói főmondata, logikailag viszont a „szerkezetnek a végén való ragozása” a „nem értelmezői pozíció”-ból következik (előzmény → következmény: deduktív levezetés). (3) Újabb következtetés: a szintaktikai, grammatikai státusból következik a helyesírási szabály megállapítása: ... és a személynév után nincs vessző.

Az új szabályzatban a grammatikai háttér (az értelmezői pozíció) helyett a formális szempont (a ragozhatóság kérdése) válik elsődlegessé. Ez a sorrendi, de valójában logikai csere kedvezően befolyásolja a szóban forgó szabálypont megértését, a problémahelyzet felfoghatóságát, tehát az iskolai oktatás számára is hasznos változtatás.

2.8. Szövegszintű változások

Bővítés

Az eddigiektől eltérő szövegmódosítás a bővítés. Jelentős mértékben kiegészítették az írásjelekről szóló 240. a–l) szabályt. Az eddigiéknél részletesebb útmutatás szól az egyes írásjelek tipográfiájáról, különösen a pont, a három pont, a kettőspont, a gondolatjel, a pontosvessző, a zárójel, az idézőjel, a kötőjel és a nagyköötőjel esetében. Például újdonság, hogy teljesebb képet kapunk a zárójelek fajtáiról: kerek (), szögletes [], csúcsos < >, ritkábban kapcsos { } vagy ferde / /. A szövegszerkesztő használatának általánossá válásával fontos ezeket a dolgokat tisztázni, illetőleg szabályozni.

Sorrendi, szerkezeti változtatás

Legjobb példa a szerkezeti változtatásra a különírás és az egybeírás fejezete (94–141.). Az eddigi szabálypontok sorrendje nem adott koherens egységet, most viszont az új tagolás az egymással összefüggő szabályokat az alábbi fejezetcímek alapján rendezi csoportokba:

- A jelentésváltozás mint az egybeírás forrása
- Az alaki jelöletlenség mint az egybeírás forrása
- Az íráshagyomány mint a különírás és az egybeírás forrása
 - » A rendszert alkotó íráshagyomány
 - » A kialakult szokás mint a kivételes különírás és egybeírás forrása
- A többszörös összetételek írása

Ennek a látszólag jelentős, ám magukat a szabályokat valójában nem érintő változásnak az oka éppen az iskola, az oktathatóság szempontja. Antalné Szabó Ágnes már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi szabályzatokban ennek a fejezetnek az összeállítása, a szabálypontok sorrendje nélkülözte a logikát (Antalné 1999). Tapasztalatai alapján tett javaslatot az észszerűsítésre: „A [különírás és az egybeírás] ... fejezet[e] a legalkalmasabb arra, hogy bemutassuk a magyar helyesírás rendszerjellegét; és szemléltessük: lényegében logikus és egymással összefüggő helyesírási szabályokról van szó” (Antalné 2009. 136). Érdemes lenne felméréseket, vizsgálatokat végezni annak megállapítására, hogy a magyartanárok hogyan értékelik ezt a változást, és valóban használhatóbbnak ítélik-e az új szabályzatnak ezt a fejezetét.

Összegzés

Az új helyesírási szabályzatban érvényesített szövegmódosítások tudatosan megtervezett célja – ahogy a bevezetőben láttuk – elsődlegesen az volt, hogy segítse a szöveg megértését. Ennek a minősítése előtt az elméleti háttér alapján összefoglalóan annyit, hogy a szemantikai szövegértés függ a befogadó (a) nyelvismeretmélységétől, az általános és éppen aktualizálódó nyelvtudásától, a szöveg szubkódjának, pl. a szaktudományos nyelvnek a birtoklásától; (b) kognitív, kreatív képességeitől, a szövegszók szótári jelentés szerinti értelmezésétől; (c) a szövegtípus, -műfaj felismerésétől; (d) különféle előismereteitől (a világra, a szöveg világára vonatkozó szemantikai, pragmatikai, intertextuális stb. előismeretétől). A szövegértés hatékonyságát segítő szövegalkotási tényezők közül témánk szempontjából relevánsnak tarthatjuk a szöveget egyértelműsítő szerkesztésmódot – a Leíró magyar szövegtan terminológiáját használva –, az ún. nyelvi vezérlést (Szikszainé 1999. 382–383).

A bemutatott szövegmódosítások nem tekinthetők jelentősnek, inkább csak észszerű kiigazítások. Összességében hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyes szabálypontokat könnyebben megértsék nem csupán az általános és a középiskolás korosztály tagjai, hanem minden felhasználó. A szabályzat készítőit mindvégig foglalkoztatta a dilemma: „Az írásgyakorlók többsége valószínűleg minél egyszerűbb, világos nyelvezetű, érthető helyesírási szabályzatot igényel. A szakmai felhasználók viszont minél részletesebb, minél több helyesírási jelenséget tárgyaló szabályzatra várnak. Ez utóbbi igényt valószínűleg majd egy új helyesírási és tipográfiai tanácsadó fogja kielégíteni. Mindezen okok miatt nehéz meghatározni, kiknek szóljon, kiknek készüljön a szabályzat” (Antalné 2009: 130). Ehhez most már hozzátehetjük azt is, hogy szóba került egy iskolai szabályzat elkészítése is, amelyben pedig még jobban kell érvényesíteni az eddigiekben vizsgált fő szempontot: az érthetőséget és a befogadhatóságot. Kíváncsian várjuk a közoktatás számára bizonyára nagyon hasznos kiadványt.

Irodalom

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1984.
- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai. 12. kiadás.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2015.
- Antalné Szabó Ágnes 1999. A különírás és az egybeírás tanításának grammatikai alapjai. In: Ember és nyelv. *Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* ELTE, Budapest. 19–26.
- Antalné Szabó Ágnes 2009. A különírás és az egybeírás rendszeréről. *Magyar Nyelvőr* 133: 129–149.
- P. Eöry Vilma 1995. Stílusrétegek – szövegtípusok. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 125–133.
- P. Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 130–151.
- B. Fejes Katalin 2002. *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői.* A Juhász Gyula Főiskola Kiadója, Szeged.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Takács Edit 2015. A tankönyvi szövegek típusai és ezek megjelenési variációi az egyes tankönyvtípusokban. In: Zimányi Árpád (szerk.): *A tudományoktól a művészetekig.* Líceum Kiadó, Eger. 10–22.
- Zimányi Árpád 2008. A magyar helyesírás szabályzatának változásáról. *Magyar Nyelvőr* 132: 402–407.

Megjelent: Egy sajátos „tankönyvi” szöveg: a helyesírási szabályzat. *Acta universitatis de carolo eszterházy nominatae: sectio linguistica hungarica / Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről.* 156–167. 2016. https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/362/1/Linguistica_2016.pdf